

**БІОГРАФІЧНА ДРАМА: ОДНА З МОДЕЛЕЙ
(листування Ольги Хоружинської й Івана Франка як драматургічна
основа біографічно-документальної вистави «Подружжя»)**

*Галина Стефанова,
актриса, лауреатка Київської Пекторалі,
лауреатка премії ім. Дмитра Нитченка
за популяризацію української книги,
лауреатка премії імені Василя Стуса, науковий співробітник,
Національний центр театрального мистецтва
ім. Леся Курбаса, вул. Володимирська, 23-В, Київ, Україна, 01034
fieldwork@ukr.net*

Листи Ольги Хоружинської до Івана Франка вперше були надруковані в «Науковому Віснику музею Івана Франка у Львові» лише на початку третього тисячоліття (4, 5). Ми мали змогу пізнавати дружину Івана Франка переважно через спогади її дітей та сучасників (10, 15).

«Моя укохана мама. Як нині бачу її, я маленька може 3-4 роки дівчинка, не можу надивитися на неї. Гарна й весела; довга шовкова сукня блідо синього кольору – кудись поспішає,.. няня бере мене на руки, а мама кудись щезає з татом, чи до театру, чи на баль? Скільки раз мама ввижалась мені, з тих щасливих літ. ...Скільки разів її ім'я згадувалось у виданнях, а то й зовсім не згадувалось. Вона жила життям тата, була його інспіраторкою, дорадницею, підтримкою... Людина, що жила і працювала для своєї родини, віддала для неї всі свої сили, свою любов, свої старання, що була їй вірна до останніх хвилин,..» – згадувала дочка Анна Франко-Ключко (15; 21, 22).

Ідея створення вистави про Ольгу Хоружинську-Франко виникла у режисера Романа Веретельника віддавна¹. Ми вже мали досвід роботи над моновиставою «Стіна» за п'єсою Юрія Щербака, в постановці Миколи

¹ Роман Веретельник – літературознавець, режисер, сценарист, у співпраці з яким ми створили вистави – “Польові дослідження з українського сексу” за однойменним романом Оксани Забужко, “Палімпсест” за текстами Василя Стуса, “Вар'яції для с'яку-хаті, телевізора і голосу” за повістю Оксани Забужко “Я, Мілена”, “Токейна ніч в Канаді” про легендарного канадського гокейста Тараса Савчука, “Подружжя” за листами Ольги Хоружинської та Івана Франка, та фільм “Палімпсест”, за мотивами однойменної вистави.

Мерзлікіна 1996 року, в Київському театрі «Актор»². Нова робота над виставою в Національному Центрі театрального мистецтва імені Леся Курбаса вимагала, звісно, інших творчих підходів, з огляду на життя Ольги Хоружинської в певному історичному часі, її долі, характеру, постаті Івана Франка, їхньої спільної, за словами самого поета, трудної дороги. На початку кожної роботи над новою виставою дуже важливо віднайти, образно кажучи, чистий простір «незнання», «обнулитися», скласти старий арсенал знахідок, особливо, якщо вони спрацювали вдало і спричинилися до успіху попередньої вистави³. На цьому етапі чи не найважливішим чинником пошуку стає певна драматургічна основа для вистави або готова п'єса. «Робота почалася над моноп'єсою Романа Горака, створеною ним за власною документальною повістю «Жінка, яка йшла поруч» (2), але через цілу низку причин – зупинилась. Невдовзі саме Роман Горак познайомив нас із публікацією листів Ольги Хоружинської до Івана Франка, й це мало вирішальне творче значення для продовження роботи над виставою, уже виключно на документальній основі. «Прорив у невідоме обов'язково пов'язаний зі зміною ракурсу погляду..., а це можливо за умови включення в пошук... не лише знання та розуму, а й уяви, мрійності, сили волі... наполегливе прагнення прорвати завісу часу й увявити духовний світ людей...» – так словами філософа Юрія Павленка можна сформулювати питання, що постали перед нами (7; 8).

У роздумах про епістолярну творчість «Зафіксоване і нетлінне» Михайлина Коцюбинська зазначає: «велику кількість епістолярних пам'яток не було введено в науковий обіг і вони лишилися «німими» для загалу» (3; 11). Із публікацією листів уперше прозвучав власний голос Ольги.

Хочеться наголосити, що листування, надруковані в радянський період, дуже часто були нещадно процenzуровані. Найновіший приклад – сучасне тритомне видання автентичного епістолярію Лесі Українки (видавництво «Комора»), що прийшло, як читаємо в анотації до видання, «без вилучень, із збереженням авторського правопису» (11; 4, 27). Такими прийшли до читачів і листи Ольги Хоружинської.

2 Постановка моновистави «Стіна» в театрі «Актор» була зніційована та уможливлена Романом Веретельником як продюсером.

3 Вистава «Стіна» йшла на сцені театру Актор понад 10 років. Була показана в багатьох містах України та за кордоном, на численних театральних фестивалях (Білорусь, Латвія, Польща, Канада, США). 1997 року Г. Стефанова удостоєна Київської Пекторалі за роль княжни Варвари Рєпніної (Жиліна Л. І. У Києві, в Луцьку й за океаном / Людмила Жиліна // Театрально-концертний Київ. – 2009. – Січ. – С. 6-7).

Як зазначає Лариса Чернишенко, яка підготувала листи до друку: «Раніше ім'я Ольги Федорівни Хоружинської (яка народилась у дворянській сім'ї, зросла і стала особистістю у Східній Україні в другій половині минулого століття) згадувалось здебільшого принагідно, коли йшлося про одруження І. Франка. ...маємо намір опублікувати та прокоментувати листи... І лише тоді нам вдасться максимально наблизитись до розуміння особистості цієї жінки, до найточнішого відтворення її портрета (з багатьма маленькими штрихами, різними відтінками та напівтонами)» (4; 145).

Першим викликом у роботі над листами став добір тексту для інсценізації. Листи писані почасти російською, а здебільшого, за висловом самої Ольги, «мішаною» мовою (4; 148). Наша героїня, людина дворянського походження, із найкращою, з можливих на той час для жінки в московській імперії, освітою, що знає кілька іноземних мов, наречена, згодом дружина видатного письменника, наче мала би промовляти зі сцени мовою бездоганною і вишуканою...

Уже в першому листі-відповіді Ольги Хоружинської на пропозицію шлюбу від Івана Франка ми читаємо: «Міні дуже неловко передь Вами за мою мішану мову. Я хоть і разбирала Вашого листа, але все же свою мысль виражать на бумази по українському ще не привыкла» (sic) (4; 148).

Іван Франко відповідає: «Пишіть хоч і по-московськи, кожде Ваше слово, на якій воно мові буде, для мене рівно дороге і миле. Адже ж я знаю, що Вам ніде було вивчитись української мови, – так чого ж тут встидатися? Нехай ті встидуються, котрі не дають українцям вчитись на своїй рідній мові» (12; 553).

Документальність драматургічної основи, без сумніву, мала зберегти особливості мовлення Ольги Хоружинської в повній автентичності.

Наступним важливим моментом було виокремити із довгих листів найцікавіші, найцікавіші моменти, які найвиразніше й найповніше представляють героїню. Спочатку ми працювали лише з листами Ольги й спогадами про неї, готуючись до моновистави.

Якщо порівняти Ольгу Хоружинську та Варвару Репніну, що обидві долено пов'язані з найпотужнішими постатями української культури, відповідно – з Іваном Франком і Тарасом Шевченком, бачимо, що в обох випадках неоціненою є епістолярна спадщина цих жінок. Листи Варвари Репніної до її духівника, швейцарського пастора Шарля Ейнара, надруковані 1916 року М. Гершензоном в «Русских Пропилеях» (9; 179-263), стали не лише джерелом для дослідників життя і творчості Тараса Шевченка, але й надихнули

Юрія Щербака до написання п'єси «Стіна» (16; 297-362). Варвара Репніна детально описує побут Тараса Шевченка в Яготині (1843-1844 років), відверто сповідається про свої почуття до нього⁴. Ми дивимось на поета її очима, чуємо його вислови в її переказах, лише кілька разів вона наводить пряму мову Тараса Григоровича. «Мистецтво – річ свята, і брехня – це найбільший злочин у мистецтві», – відповів мені Шевченко». Прочитавши відверту записку Репніної, він сказав: «Так, це поезія, страшна поезія»..., далі, в своїй повісті Репніна наводить відомий лист-відповідь від Шевченка, де він називає її «о, добрий Ангел»⁵. «...Від кожного періоду української історії, культури, літератури лишилися, власне, тільки фрагменти», – гірко завважує у своїх роздумах Михайлина Коцюбинська (3; 12), звертаючись до спогадів Федора Лазаревського, як Шевченко, остерігаючись обшуку після доносу на нього (1850 року), палив листи: «І всі дорогоцінні для Тараса послання Варвари Миколаївни, звичайно, найневинніші, кинуті в камін» (17; 182). Нині відомо 8 листів Шевченка до Репніної та 16 листів її до нього, але вони не ввійшли до п'єси Юрія Щербака.

У роботі над виставою за листами Ольги Хоружинської до Івана Франка, ми дедалі частіше зверталися до листів самого Франка. Доленосною стала зустріч із онуком Івана Франка та Ольги Хоружинської – Роландом Тарасовичем Франком. Ми принесли йому примірники «Наукового відника музею Івана Франка у Львові», відтак стали свідками першого знайомства онука із листами своєї бабусі: «Ви наново відкрили для мене мою бабусю! Такою я її не знав...». Роланд був дев'ятилітнім хлопчиком, коли сімдесятисемирічної Ольги не стало, він запам'ятав її такою, як описала Анна Франко-Ключко: «...сидить і читає книжки, як і давніше, смажить чудові варення, якими вгощає тільки своїх дітей та внучок (брат Тарас живе з родиною внизу),... як і давніше, п'є міцну чорну каву, як давніше, співає

4 «Русские Пропилеи», т.2, Собраль М. Гершензонъ. – М. Издание М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – С. 179-263.

5 там же, С. 239 - „Я какъ мастеръ выученный не горемъ, а чѣмъ то страшнѣе, рассказываю себя людямъ, но рассказать вамъ то чувство которымъ я теперь живу, все мое горе мастерство безсилно и ничтожно! Я страдалъ, открывался какъ братьямъ людямъ, и молил униженно одной хотя холодной слезы за море слезъ кровавыхъ, и ни кто не кинулъ ни одной цѣлебной росинки въ запекшія уста. Я засталъ какъ въ кольцахъ удава; онъ очень хорошо стонетъ сказали —И свѣтъ погасъ въ душѣ разбитой О бѣдный я и малодушный человекъ! дѣвушка просто дѣвушка, камни застоналибъ и кровью потекли когдабъ они услышали вопли этой просто дѣвушки, но она молчитъ, гордо молчитъ, а я — о Господи удесятери мои муки но не отнимай надежды на часы и слезы которые ты мнѣ ниспослалъ черезъ своего Ангела. О добрый Ангелъ молюсь и плачу передъ тобою, ты утвердилъ колеблюмую недоопытомъ во мнѣ вѣру, вѣру въ существованіе святыхъ на землѣ.“

тихим голосом свою улюблену пісню: *Wer nicht sein Brot mit Traenen ass...*» (Франц Шуберт на слова Йоганна Вольфганґа Ґете) (15; 52). Роланд Тарасович розповідав нам, що добре пам'ятає, як кликала його бабуся на другий поверх і давала свої смачні конфітурки в маленьких баночках, що найбільше спілкувалася із невісткою – його мамою Катериною.

Розмови із Роландом Франком спонукали нас вийти за межі моновистави. Ми вирішили долучити листи Івана Франка до тексту вистави, що збагачувало саму інсценізацію, додавало їй об'єму. Зупинилися на листуванні, що охоплювало період, відколи Іван Франко попросив руки Ольги Хоружинської, початок подружнього життя – до часу завершення роботи над докторатом і успішного захисту у Відні. Зародження почуттів, вглядання одне в одного через листування, через кордони, плани на майбутнє:

Іван: «Що сказали б Ви, якби який-небудь галичанин, приміром, я, приступив до Вас з проською: – будьте моєю дружиною, моєю жінкою» (Львів, 4 вересня 1885 року) (12; 543).

Ольга: «...я не могу Вам сказать ничего другого решительно. Как только то, що від вашого пропозиції я не одказуюсь» (sic) (4; 147).

Іван: «...Коли б нам удалось устроїти таку літературно-наукову спілку, до якої Вас уважаю спосібною, то й життя наше могло б уложитися гарно та щасливо» (12; 545).

Ольга: «На счет будущего у меня не является решительно никаких сомнений...» (sic) (4;151).

Іван: «...показалась мені Ваша щира і ясна душа в гарнім світлі. Раз рішившись іти зо мною в незвісну дорогу, Ви не почуваете й сумнівів ніяких, хоч знаєте згори, що дорога та трудна...» (13; 16).

Ольга: «...ну хто це навіває на вась такі тяжки думки, аж міні слухать страшно...» (sic) (4; 155).

Іван: «Як я Вас люблю, Олічка! Як гаряче бажаю я бачити Вас щасливою!» (13; 29).

Ми зважилися запросити Роланда Тарасовича читати листи Івана Франка, і він погодився. Його харизматичність надала виставі особливої атмосфери. Ця участь у виставі онука героїв, мимоволі створює ілюзію наближення до Ольги й Івана Франків. «В документальному театрі продумано і свідомо використовується та напружена увага, пристрасне співпережиття та ілюзія участі в подіях часу, які виникають при кожній невідомій у своєму кінцевому розв'язанні імпровізації...» – наголошує один із чільних теоретиків до-

кументального театру, письменник Петер Вайс у «Нотатках про документальний театр» (1; 214). У цьому випадку участь у виставі Роланда Франка, зімпровізована самою долею в момент нашого несподіваного знайомства в Музеї літератури, мимоволі створила для нас із глядачем відчуття спільної присутності в родині Франків.

Ми працювали над тим, аби в обмеженому часі вистави максимально представити найцікавіші, на наш погляд, і найвиразніші моменти обраного періоду листування Ольги Хоружинської та Івана Франка. Роланд Тарасович повністю розділяв наш підхід, і його уважне до прискіпливості ставлення до кожного рядка з листів, обраного в сценічну композицію, абсолютно відповідало зауваженню засновника документального театру Ервіна Піскатора: «Кожне слово має стояти в центрі твору так само, як центральна точка в колі» (8; 87).

Великою творчою і людською радістю були вистави, коли Роланд Тарасович був поруч на сцені, але через низку об'єктивних причин із певного часу це стало неможливим. Натомість Роланд Тарасович Франко дав згоду на нову версію вистави, з використанням документальної зйомки Романа Веретельника, коли листи, вже відібрані до вистави, читалися ним на вечорі Івана Франка в Музеї літератури. Розуміючи винятковість ситуації, що до нашої роботи над виставою долучився Роланд Тарасович Франко, Роман Веретельник провадив зйомки його репетицій, роботи над текстом, роздумів і розмов довкола наших пошуків, що теж є документом. Така документальна зйомка Роланда Франка стала і прологом вистави.

Формулюючи засади документального театру, як театру, що інформує, Петер Вайс підкреслює, що вистави цього театру «засновані на протоколах, судових справах, листах,.. урядових повідомленнях, інтерв'ю,.. радіорепортажах,.. фотографіях,.. документах кінохроніки та інших історичних свідоцтвах» (1; 212). Ще одним таким елементом документального театру, стало використання Романом Веретельником у відеоряді, який він підібрав до свого оформлення вистави, всіх відомих фотографій Івана Франка, Ольги Хоружинської та їхньої сім'ї. А також ретельна добірка тогочасних фотографій Львова й Києва, із місцями пов'язаними з подіями, про які йдеться у виставі.

Так склався наш спільний театральний досвід (режисер, продюсер, – Роман Веретельник, актриса – Галина Стефанова), що це була четверта вистава на документальній основі й третя вистава, де мова йшла про визначного для української, а відтак, і світової культури, поета. У театрі

«Актор» – вистава «Стіна», про яку вже йшлося вище; «Сповідь княжни Варвари Репніної на теми її дивних стосунків з класним художником імператорської Академії художеств, паном Тарасом Шевченком»; у Центрі Курбаса – вистава «Палімпсест» – «за текстами Василя Стуса і не лише...», де поруч із віршами та фрагментами листів поета, вперше прозвучали зі сцени задокументовані слова Василевої мами, Їлини Стус із її розмови з режисером Станіславом Чернілевським і оператором Богданом Підгірним в період їхньої роботи над документальним фільмом про В.Стуса «Просвітлої дороги свічка чорна» (6); вистава «Гокейна ніч в Канаді» – (казка про життя-смерть-воскресіння легендарного «Ukie» –Тараса Савчука), за документами біографії великого воротаря, за поетичною книгою Рендала Меґза про нього, віршами поетів із перших українських поселенців до Канади та сучасним північно-американським спортивним фольклором; і, нарешті, вистава «Подружжя» – за листуванням Ольги Хоружинської й Івана Франка.

(Розмірковувати над тим, чому такі постаті, як Шевченко, Франко і Стус так несправедливо мало відомі світовому культурному загалу не є завданням цього реферату, про це багато мовиться й дискутується на різних рівнях).

Спільна риса Ольги та Івана – прагнення до граничної відвертості:

Іван: «...Із стану понурого отупіння я переходжу тоді в порив до рівно безмисного ходження, блукання, аж до цілковитої утоми, по чім починається болюча праця мислі... Одно живе, приязне слово могло б мене не раз вивести з того поганого стану...» (Львів, 10 січня 1886 року) (13; 15).

Ольга: «Вообще трудно само(й). о себе говорит чистую правду, а еще у кого до <тогож> слишкомъ развито себялюбіе, то еще труднее... (4; 150). Жаль мені, що я не можу послать ні одного прыхильного словечка до вас. Змалку така була, така и останусь... я надіюсь, що мое серце согріється біля васъ» (sic) (4; 158).

Ольга, так само, як Іван, зазнала гіркоту раннього сирітства. Вона відверто пише про гувернантку, яка її, малу дитину, «била і мучила не про що» (4; 158). Анна Франко-Ключко пише в спогадах, що мама «...приїхала до Львова, в повній вірі і надії, збудувати родинне життя, за чим, як сирота, так дуже тужила» (15; 23).

Нашій, тепер уже, із долученням Роланда Тарасовича Франка, творчій трійці видалося важливим, що буде звучати зі сцени вже наведений вище момент освідчення Івана Франка Ользі Хоружинській: «Як я Вас люблю,

Олічка! Як гаряче бажаю я бачити Вас щасливою!» (13; 29). Надміру часто цитуються Франкові слова, вихоплені із контексту листа до Агатангела Кримського (26 серпня 1898 року): «З теперішньою моєю жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з українкою і то більш освіченою, курсисткою» (14; 114). Очевидно, навіть у документальному театрі вистава промовляє до глядача з позиції бачення, що відмінне від чисто наукового, коли при максимальній продуманості сценічного рішення, має вагу й увесь спектр емоційного уявлення режисера й особливо, виконавців, їхньої інтуїції, відчуттів і візій. Ми переконані, що цитуючи вищенаведені слова із листа до Агатангела Кримського, варто згадати Франкове зізнання в листі до Ольги Хоружинської (10 січня 1886 року) про те, яка у нього «...духовна фізіономія тоді, коли мене почне мучити хандра, почуття самоти на світі та безчасності людей... ...в таких разях трачу перспективу і підтасовую аргументи... щоб тільки ще дужче мучити себе» (Львів, 10 січня 1886 року) (13;15).

Крім того, навіть побіжний погляд на тогочасні життєві події, як безуспішні «старання о доцентурі руської літератури на Львівським університеті,.. троекратний упадок, яко кандидата на посла до ради державної, видавання «Житя і слова»,.. статті в «Zeit», що наробили мені ворогів між поляками...» (Лист до А.Кримського від 8 серпня 1898р.) (14; 109). Додамо безупинну творчу роботу, фінансові негаразди й постійні клопоти багатодітної родини. І тоді гірка фраза про одруження, в цьому контексті, набуває неоднозначного забарвлення, і є всі підстави уявити й глибше зрозуміти, яких тяжких життєвих випробувань зазнали почуття («Як я Вас люблю, Олічка!») Івана Франка й Ольги Хоружинської. «Ванюшечка, золото мое, кукушечка моя. Видишь, какими словами я начинаю къ тебе письмо, что значить соскучилась» – пише молода дружина, підписуючи листа «Твоя Оличка» (sic) (4; 163,165).

Несподівано твердий лист від дружини до Івана Франка в ув'язненні – «Відки це взялась у тебе така безінтересовність, де поділось твоє мужество?.. тяжко жити без тебе... ...Хвилимов жити не можна, треба подумати о будучім, хто же в стані, крім тебе, із твоїх дітей зробити послідників гідних тобі» (4; 172, 173).

Непросте матеріальне становище, коли зростають видатки на потреби маленьким дітям (Андрій, Тарас, Петро, Анна), часом призводить і до фінансових суперечок. «Щодо грошей і книжок, ти досить непотрібно читаєш мені нотацію. Я ж не просив твоїх грошей, а своїх зароблених... ...ти

ані разу не поміркуєш, чи є в мене сила тягти газетярську лямку, працювати рівночасно науково хоч трохи, няньчити дітей, вчитися докторату. ... Пам'ять моя тупіє, думок у голові не стає,.. ідіотію і переменяюся в машину» – пише Франко зі Львова в Колодяжне, де Ольга гостює влітку з дітьми в родині Косачів (середина липня 1891р.) (13; 283). На це читаємо її мудру і врівноважену відповідь: «ти зовсім непотрібно набалакав мені всяких упреков... Ти напрасно гадаєш, що я сама не вижу, як ти робиш и мучишся, але, як я не в стані сама нічого тому порадити, то й мовчу. Мовчу про тебе, не говорю нічого й про себе, а як треба терпіти, то й терпиться, поки найдеться якій вихід» (23 липня, 1891 р.) (4; 191).

Попри огром домашніх клопотів, Ольга залишалась, як пише дочка Анна: «вірною помічною дружиною мого тата. Чи ж не помагала йому в його літературній праці? Поклавши нас, дітей, спати, ішла в його кімнату і там вони обговорювали, опрацьовували, планували нові видання... Мама цікавилася різними видавництвами започаткованими татом, допомагала їм матеріально, і її ім'я видніло не раз в журналі «Життя і Слово», також як перекладача з французької мови... часто їздила до Києва, була зв'язковим між галицькими і наддніпрянськими українцями, перевозила нелегальну літературу і не раз наражалась на переслідування російської поліції» (15; 23). Саме Ольга наполягла, аби Іван Франко поїхав робити докторат до Відня, маючи там відповідне середовище і сприятливі для праці умови. Він пише в одному з тогочасних листів до неї: «Я, інколи, сидючи тут у спокійній і теплій бібліотеці, сам собі закидаю, що гріх було так самою лишати тебе з тількими дітьми» (13; 283). Ольга відписує: «Всі разом шумят, стучать, кричать так що, на правду, учиться дома ти і не міркуй...». «...Зовсім не знаю, чим розвивати їх розум... Ти мені мусиш прийти з тим в поміч... Наглядний образковий метод ученія, як виджу, єсть найліпший...» (5; 184,190).

В листах Ольги Хоружинської-Франко натрапляємо на такі несподівані моменти, іноді безборонно щемливі, що кидають неповторне світло на особливості, навіть таїну їхніх взаємин з Іваном Франком: «Робили ми проби з мукою, нічого не виходило, а далі Мариня рішила, що то мука кепська... А потому посилаю тобі одрабинку муки, як ти її знайдеш по цвету і по вкусу. Я ж на тому не розуміюсь. Видиш, якими я тебе дрібницями занимаю на кануне твого публічного виступу і турбую тебе дурницями среди серьезних занять. Та ти не сердись, теперь вся моя жизнь состоит из маси дрібниць...» (sic) (5; 184).

Нарешті, довгоочікувана подія. «Сьогодні здав я другий екзамен – (філософію) – також з відзначенням. Значить, моя задача сповнена. Приходиться тепер зачекати тільки на промоцію, т. є. торжественний акт, на котрім об'являють публічно уділення такому-то ступені доктора» – повідомляє Іван Франко у листі від 28 червня 1893 року (13; 410).

Вистава охоплює той початковий період життя родини Франків, коли молоде подружжя, пізнаючи одне одного, вчаться жити разом, де попри всі виклики долі, ще так багато щасливих подій, де з народженням дітей Ольга й Іван сповнюють планів і мрій про майбутнє.

Можна сказати, що крім очевидних, вищеописаних, так би мовити, видимих елементів документального театру, що склали драматургічну й візуальну основу нашої вистави «Подружжя», є й такі, документальність яких немов прихована, невидима. Але для нас вони теж виповнюють простір вистави особливою атмосферою. Ми не розповідаємо у виставі про дружбу родини Франків із геніальною Соломією Крушельницькою чи про стосунки Івана Франка з поетами літературного угруповання «Молода муза». Але на початку й наприкінці вистави звучить старий раритетний запис із голосом Соломії Крушельницької, взятий із аудіокасети, яку подарував нам ще в 90-х роках минулого вже століття, після вистави «Стіна» на гастролях у Торонто, син «молодомузівця» Остапа Луцького, професор Юрій Луцький. Так несповідимі, невидимі промені переплітають долі героїнь, вистав, людей...

Список літератури:

1. Вайс Петер. Заметки о документальном театре // Иностранная литература. – М, 1968. – №7. – С. 212-215.
2. Горак Р. Жінка, яка йшла поруч // Жовтень. – 1980. – №11. – С. 110-126.
3. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». – К.: Дух і Літера, 2001. – С. 11, 12.
4. Науковий вісник музею Івана Франка у Львові / редкол.: Р. Гром'як, І. Денисюк, М. Ільницький (та ін.); відповід. за вип. П. Зозуляк. – Львів: Каменяр, 2001. – Вип. 2; 2003. – С.145-207.
5. Науковий вісник музею Івана Франка у Львові / редкол.: Р. Гром'як, І. Денисюк, М. Ільницький (та ін.); відповід. за вип. П. Зозуляк. – Львів: Каменяр, 2001. – Вип. 3; 2004. – С.173-236.
6. Нецензурний Стус. Частина 1. – Тернопіль: Підручники & посібники, 2002. – Їлина Яківна Стус, мати Василя Стуса. – С. 140-160.

7. Павленко Юрій. Микола Чмихов і світоглядне підґрунтя його космоархеологічної концепції / Микола Чмихов // Від яйця-райця до ідеї СПАСИТЕЛЯ. – К.: Либідь, 2001 – С. 8.

8. Пискатор Эрвин. Политический театр. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1934. – С.84-88.

9. Русские Пропилеи, Т.2. Собраль М. Гершензонъ – М., Издание М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – С. 179-263.

10. Спогади про Івана Франка / Упорядкування Михайла Гнатюка. – Львів: Камінь, 1997.

11. Українка Леся. Листи: 1876-189.7 – К.: Комора, 2016. – С. 4, 27.

12. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.48. – С. 542-545, 552-555.

13. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.48. – С.15-18, 29, 30, 217, 218, 366, 367, 386, 387.

14. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т.– К.: Наукова думка,1986. – Т.50 – С.109,110, 113-115.

15. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. – Торонто: Ліга звільнення України, 1956. – С. 21, 22, 52.

16. Щербак Ю.М. Стіна / Юрій Щербак // Сподіватись: п'єси. – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 297 – 362.

17. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка – К.: Дніпро, 1982. – С.182.